Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

ASOSIY VOSITALARNI KIRIM QILISH, QAYTA BAHOLASH, IJARAGA BERISH, HISOBDAN CHIQARISH VA FOYDALANISH TARTIBI HAMDA HISOBGA OLINISHI

Mehriddinov Umidjon
Samarqand iqtisodiyot va
servis instituti talabasi
Esanov Oybek Madatovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya
hisobi va audit kafedrasi kata o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24014913

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada xo'jalik yurituvchi subyektlarda asosiy vositalar hisobini tashkil etish, ularni korxona balansiga kirim qilish, qayta baholash, ijaraga berish, foydalanish va hisobdan chiqarish bilan bog'liq hisob jarayonlari yoritiladi. Asosiy vositalarning korxona iqtisodiy faoliyatidagi o'rni, ularning boshlang'ich qiymatini shakllantirish, keyingi baholash hamda foydalanish davomida qiymatining o'zgarishini buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, asosiy vositalar harakatini hujjatlashtirish, ularning saqlanishi va samarali foydalanilishi ustidan nazoratni tashkil etish hamda hisob ma'lumotlarining ishonchliligini ta'minlash bilan bog'liq jihatlar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida asosiy vositalar hisobini yuritishdagi muhim amaliy masalalar tahlil qilinib, hisob jarayonlarini takomillashtirish va korxonalarda mavjud aktivlardan oqilona foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqiladi.
Kalit so'zlar: asosiy vositalar, buxgalteriya hisobi, boshlang'ich qiymat, qayta baholash, amortizatsiya, moliyaviy ijara, operatsion ijara, hisobdan chiqarish, aktivlardan foydalanish, inventarizatsiya, moliyaviy hisobot.

ANNOTATION. This article examines the organization of accounting for fixed assets in business entities, with particular emphasis on the accounting procedures associated with their recognition and initial recording, revaluation, leasing, utilization, and derecognition. Special attention is paid to the role of fixed assets in the economic activities of enterprises, the determination of their initial cost, subsequent measurement, and the proper recognition of changes in their carrying value throughout their useful lives. Furthermore, the article addresses issues related to the documentation of fixed asset transactions, the establishment of effective control over their preservation and efficient utilization, and the assurance of the reliability of accounting information. The study analyzes key practical aspects of fixed asset accounting and develops proposals aimed at improving accounting procedures and enhancing the efficiency of the rational utilization of assets available to enterprises.
Keywords: fixed assets, accounting, initial cost, revaluation, depreciation, finance lease, operating lease, derecognition, asset utilization, inventory, financial reporting.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются вопросы организации бухгалтерского учёта основных средств на предприятиях, в частности учётные процедуры, связанные с их признанием

и первоначальным оприходованием, переоценкой, передачей в аренду, эксплуатацией и списанием. Особое внимание уделяется роли основных средств в экономической деятельности предприятий, формированию их первоначальной стоимости, последующей оценке, а также правильному отражению изменений балансовой стоимости в процессе их полезного использования. Кроме того, рассматриваются вопросы документального оформления операций с основными средствами, организации эффективного контроля за их сохранностью и рациональным использованием, а также обеспечения достоверности учётной информации. В ходе исследования анализируются ключевые практические аспекты бухгалтерского учёта основных средств и разрабатываются предложения, направленные на совершенствование учётных процедур и повышение эффективности рационального использования активов, находящихся в распоряжении предприятий.

Ключевые слова: основные средства, бухгалтерский учёт, первоначальная стоимость, переоценка, амортизация, финансовая аренда, операционная аренда, списание, использование активов, инвентаризация, финансовая отчётность.

KIRISH. Bozor munosabatlari chuqurlashib, korxonalar faoliyatida resurslardan oqilona foydalanish va moliyaviy axborotning ishonchliligiga qo‘yilayotgan talablar ortib borayotgan sharoitda asosiy vositalar hisobi alohida ahamiyat kasb etadi. Asosiy vositalar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonining moddiy-texnik asosini tashkil etib, korxonaning ishlab chiqarish salohiyati, operatsion uzluksizligi hamda uzoq muddatli iqtisodiy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois ularni faqat balansda aks ettirish bilan cheklanmasdan, aktivning butun hayotiy davri davomida to‘g‘ri tan olish, baholash, hujjatlashtirish va nazorat qilish muhimdir.

Ayniqsa, aktivlarni hisobga olish bo‘yicha me’yoriy talablarning izchil qo‘llanishi va ijara operatsiyalarining iqtisodiy mazmuniga muvofiq tasniflanishi korxonalararo taqqoslanuvchanlikni ta’minlashda muhimdir. Amaliyotda hujjat aylanishi, baholash va nazorat jarayonlarining o‘zaro muvofiqlashtirilishi ushbu mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

Asosiy vositalarni sotib olish, qurish yoki boshqa yo‘llar bilan korxona tasarrufiga qabul qilishda boshlang‘ich qiymatni asosli shakllantirish keyingi hisob jarayonlarining aniqligini belgilaydi. Foydalanish davomida aktiv qiymatining o‘zgarishi, amortizatsiya hisoblanishi, qayta baholash zarurati, shuningdek, ijara munosabatlarining mazmuni buxgalteriya hisobida tegishli tartibda aks ettirilishi lozim. Aktivni sotish, tugatish yoki undan keyingi iqtisodiy naf kutilmagan holatlarda hisobdan chiqarish operatsiyalarini o‘z vaqtida va to‘g‘ri rasmiylashtirish ham moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarining haqqoniyligiga ta’sir qiladi. Ushbu bosqichlardan biridagi xato aktivlar qiymati, xarajatlar va moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi asosiy vositalarni kirim qilish, qayta baholash, ijaraga berish, ulardan foydalanish va hisobdan chiqarish bilan bog‘liq operatsiyalarning iqtisodiy mazmuni hamda buxgalteriya hisobida aks ettirilish tartibini yoritishdan iborat. Shu maqsadda asosiy vositalar harakatini hujjatlashtirish, ularning qiymatini shakllantirish va keyingi hisobini yuritish masalalari o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning amaliy yo‘nalishi hisob ma’lumotlarining ishonchliligini oshirish, aktivlar saqlanishi ustidan nazoratni kuchaytirish va ulardan samarali foydalanishga xizmat qiluvchi yondashuvlarni asoslashga qaratilgan.

ASOSIY QISM. Asosiy vositalar korxona faoliyatida uzoq muddat davomida foydalaniladigan moddiy aktivlar bo‘lib, ular ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko‘rsatish va boshqaruv jarayonlarining moddiy asosini tashkil etadi. Ularning hisobini tashkil etishda aktivni tan olish mezonlari, foydalanish maqsadi, nazorat qilish imkoniyati va kelgusida iqtisodiy naf keltirishi kabi jihatlar muhim hisoblanadi. O‘zbekiston amaliyotida asosiy vositalar hisobining metodologik asoslari 5-son BHMS “Asosiy vositalar” bilan tartibga solinadi; ushbu standart banklar va nobank kredit tashkilotlariga tatbiq etilmaydi. Mazkur standart asosiy vositalarni tasniflash, baholash, amortizatsiya hisoblash, qayta baholash va moliyaviy hisobotda yoritish bo‘yicha talablarni belgilaydi.

Asosiy vositalarning korxona balansiga kirim qilinishi turli iqtisodiy operatsiyalar natijasida yuz beradi. Jumladan, obyekt oldi-sotdi shartnomasi asosida xarid qilinishi, qurilish yoki montaj ishlari yakunlangach foydalanishga topshirilishi, ta’sischilar ulushi sifatida olinishi, tekinga berilishi, ayirboshlanishi yoki moliyaviy ijara shartnomasi asosida qabul qilinishi mumkin. Har qanday holatda ham aktivni hisobga olish uchun tegishli huquqiy asos va operatsiyani tasdiqlovchi birlamchi hujjatlar mavjud bo‘lishi zarur. Qabul qilish-topshirish dalolatnomasi, shartnoma, hisobvaraq-faktura, texnik hujjatlar va boshqa tasdiqlovchi materiallar aktivning kelib tushishi hamda foydalanishga tayyor holatga keltirilganini asoslaydi. Hisob birligi sifatida inventar obyektining belgilanishi esa har bir aktivning harakati, saqlanishi va amortizatsiyasini alohida nazorat qilish imkonini beradi.

Asosiy vositalar dastlab tan olinganda boshlang‘ich qiymat bo‘yicha baholanadi. Ushbu qiymat, odatda, yetkazib beruvchiga to‘langan xarid narxi hamda obyektni mo‘ljallangan maqsadda foydalanish uchun zarur holatga keltirish bilan bevosita bog‘liq xarajatlardan shakllanadi. Jumladan, qaytarilmaydigan soliqlar va yig‘imlar, bojxona to‘lovlari, yetkazib berish, montaj, o‘rnatish, sozlash va ishga tushirish xarajatlari boshlang‘ich qiymat tarkibiga kiritilishi mumkin. Biroq aktivni xarid qilish bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan ma’muriy xarajatlar yoki odatiy bank xizmatlari to‘lovlarini asossiz ravishda uning qiymatiga qo‘shish moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarini buzadi. Shu sababli har bir xarajatning iqtisodiy mazmuni va aktivni ishchi holatga keltirish bilan bog‘liqligi hujjatlar asosida baholanishi lozim.

Asosiy vositadan foydalanish boshlanganidan keyin uning qiymati foydali xizmat muddati davomida amortizatsiya orqali xarajatlarga tizimli ravishda taqsimlanadi. Amortizatsiya usulini tanlashda aktivdan iqtisodiy naf olinishi kutilayotgan shakl, foydalanish intensivligi va xizmat muddati e’tiborga olinadi. Amortizatsiyani hisoblash aktivning jismoniy eskirishinigina emas, balki uning qiymatini tegishli hisobot davrlari xarajatlariga asosli taqsimlashni ham anglatadi. Shu bilan birga, texnik ko‘rik, joriy ta’mirlash va muntazam xizmat ko‘rsatish xarajatlari odatda davr xarajatlari sifatida qaraladi; aktivning quvvati, xizmat muddati yoki kelgusidagi iqtisodiy nafini sezilarli oshiradigan rekonstruksiya va modernizatsiya xarajatlari esa belgilangan mezonlarga muvofiq kapitalizatsiya qilinishi mumkin. Bunday farqlash xarajatlarni noto‘g‘ri tasniflashning oldini oladi.

Qayta baholash asosiy vositalarning balans qiymatini hisobot sanasidagi haqqoniy qiymatga yaqinlashtirishga xizmat qiladi. Bunda qayta baholash bir martalik, ixtiyoriy hisob-kitob sifatida emas, balki hisob siyosatida belgilangan yondashuv va tegishli aktivlar guruhi bo‘yicha izchil qo‘llanadigan jarayon sifatida tashkil etilishi kerak. Qayta baholash davriyligi bozor qiymatidagi o‘zgarishlarning jiddiyligiga bog‘liq. Qiymatning oshishi yoki kamayishi buxgalteriya hisobida standartda belgilangan tartibda aks ettiriladi; avvalgi qayta baholash natijalari ham hisobga olinadi. Demak, qayta baholashdan ko‘zlangan maqsad aktivlar qiymatini sun’iy oshirish emas, balki moliyaviy hisobotda ularning iqtisodiy holatini imkon qadar haqqoniy ifodalashdir.

Asosiy vositalarni ijaraga berish yoki ijaraga olishda shartnomaning nomigagina emas, balki uning iqtisodiy mazmuniga e'tibor qaratish zarur. Milliy hisob amaliyotida ijara moliyaviy va operativ ijara shakllariga ajratiladi. Moliyaviy ijarada aktivga egalik qilish bilan bog‘liq asosiy xatar va manfaatlarning ijarachiga o‘tishi muhim belgi hisoblanadi; operativ ijarada esa bunday xatar va manfaatlar, odatda, ijaraga beruvchida saqlanadi. Shartnoma muddati, to‘lovlar, aktivning foydali xizmat muddati va shartnoma yakunidagi mulk huquqiga oid shartlar tasniflashda tahlil qilinadi. Ijara operatsiyalarini hisobga olishda 6-son BHMS "Ijara hisobi" hamda hisobvaraqlar rejasiga oid talablar qo‘llanadi. Biroq mazkur standartning qo‘llanish doirasi banklar va nobank kredit tashkilotlarini qamrab olmaydi.

Asosiy vositalarni hisobdan chiqarish ularni sotish, tugatish, tekinga berish, ayirboshlash yoki kelgusida iqtisodiy naf keltirishi kutilmaydigan boshqa holatlarda amalga oshiriladi. Hisobdan chiqarishdan oldin obyektning texnik holati, foydalanish imkoniyati, qoldiq qiymati va chiqib ketish sabablari aniqlanib, tegishli komissiya xulosasi hamda birlamchi hujjatlar rasmiylashtirilishi maqsadga muvofiq. Hisobdan chiqarishda aktivning boshlang‘ich yoki qayta baholangan qiymati, jamg‘arilgan amortizatsiya va mavjud qadrsizlanish summalari hisobdan chiqariladi. Sotishdan tushum bilan aktivning balans qiymati hamda chiqib ketish bilan bog‘liq xarajatlar o‘rtasidagi farq moliyaviy natijaga ta'sir ko‘rsatadi. Shu bois hisobdan chiqarish jarayonini o‘z vaqtida aks ettirish aktivlar va moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi ma'lumotlarning ishonchliligi uchun muhimdir.

Umuman olganda, asosiy vositalar hisobining samaradorligi faqat buxgalteriya yozuvlarining to‘g‘ri yuritilishi bilan cheklanmaydi. Inventarizatsiya, moddiy javobgarlik, texnik xizmat ko‘rsatish, foydalanish samaradorligini tahlil qilish va ichki nazorat mexanizmlari yagona tizim sifatida ishlashi lozim. Har bir inventar obyektiga identifikatsiya raqami berish, uning joylashuvi va mas'ul shaxsini qayd etish, foydalanilmayotgan yoki to‘liq amortizatsiyalangan aktivlarni muntazam tahlil qilish boshqaruv qarorlarining sifatini oshiradi. Moliyaviy hisobotda esa asosiy vositalarning harakati, baholash asoslari, amortizatsiya usullari va davr boshidagi hamda oxiridagi qiymatlari bo‘yicha yetarli axborot ochib berilishi zarur. Hisob siyosatida tan olish mezonlari, baholash modeli va amortizatsiya usullarini aniq belgilash turli davrlar ko‘rsatkichlarining izchilligini ta'minlaydi. Elektron inventar kartochkalari va aktivlar reyestridan foydalanish esa ma'lumotlarni tezkor yangilash hamda nazoratdagi kamchiliklarni o‘z vaqtida aniqlashga yordam beradi.

NATIJALAR. Asosiy vositalarni hisobga olish jarayonlarini o‘rganish natijasida ularning iqtisodiy mazmuni va buxgalteriya hisobida aks ettirilishi o‘zaro uzviy bog‘liq ekanligi aniqlandi. Xususan, asosiy vositalarni korxona balansiga kirim qilishda boshlang‘ich qiymatni to‘g‘ri shakllantirish keyingi davrlarda amortizatsiya hisoblash, qayta baholash va moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarini ishonchli shakllantirish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Xarajatlarni iqtisodiy mazmuniga ko‘ra to‘g‘ri tasniflash aktivlar qiymatining asossiz oshirilishi yoki kamaytirilishining oldini olishi tahlil qilindi.

Tahlil natijalari asosida asosiy vositalardan foydalanish davrida amortizatsiya hisoblash, ta'mirlash va modernizatsiya xarajatlarini farqlash muhimligi asoslandi. Chunki mazkur operatsiyalarni noto‘g‘ri tasniflash korxonaning davriy xarajatlari, aktivlar qiymati va moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir ko‘rsatadi. Shuningdek, qayta baholash jarayonining izchil tashkil etilishi asosiy vositalarning balans qiymatini iqtisodiy holatiga muvofiq aks ettirish imkonini berishi aniqlandi.

Ijara operatsiyalarini o‘rganish natijasida shartnomalarni faqat huquqiy nomlanishi asosida emas, balki ularning iqtisodiy mazmuni, xatarlar va manfaatlarning taqsimlanishi nuqtayi nazaridan baholash

zarurligi belgilandi. Bu esa moliyaviy hisobotda ijara munosabatlarini to‘g‘ri aks ettirishning muhim sharti hisoblanadi.

Bundan tashqari, asosiy vositalarni hisobdan chiqarish jarayonida ularning texnik holati, qoldiq qiymati va chiqib ketish sabablarini hujjatlar bilan asoslash zarurligi aniqlandi. Inventarizatsiya, elektron hisob registrlari va ichki nazorat mexanizmlarining uyg‘unlashuvi aktivlar saqlanishini ta’minlash hamda hisob ma’lumotlarining aniqligini oshirishga xizmat qilishi asoslandi.

Umumiy natija sifatida asosiy vositalar hisobini takomillashtirish ularning butun foydalanish davrini qamrab oluvchi yagona hisob va nazorat tizimini shakllantirish bilan bevosita bog‘liqligi yuzasidan ilmiy-amaliy xulosaga kelindi.

XULOSA. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, asosiy vositalar hisobini samarali tashkil etish korxonalarning moliyaviy barqarorligi, aktivlardan oqilona foydalanishi va moliyaviy hisobot ma’lumotlarining ishonchliligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Asosiy vositalarni kirim qilishdan boshlab, ulardan foydalanish, qayta baholash, ijaraga berish va hisobdan chiqarishgacha bo‘lgan barcha jarayonlar yagona hisob tizimining o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlari sifatida tashkil etilishi lozim. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ushbu jarayonlarning samaradorligi, eng avvalo, aktivlarning boshlang‘ich qiymatini iqtisodiy jihatdan asoslangan holda shakllantirish, amortizatsiya usullarini to‘g‘ri tanlash, qayta baholash operatsiyalarining izchilligini ta’minlash va ijara munosabatlarini ularning iqtisodiy mazmuniga muvofiq hisobga olish bilan belgilanadi. Shu munosabat bilan, birinchidan, asosiy vositalarni qabul qilish jarayonida ularning texnik holati, foydalanishga tayyorligi va qiymatini shakllantiruvchi xarajatlarni batafsil tekshirish, shuningdek, har bir inventar obyektiga alohida identifikatsiya raqami biriktirish amaliyotini takomillashtirish maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, amortizatsiya hisoblashda aktivning foydali xizmat muddati va undan iqtisodiy naf olinishi xususiyatlarini hisobga olish, ta’mirlash xarajatlari bilan modernizatsiya va rekonstruksiya xarajatlarini aniq farqlash zarur. Uchinchidan, asosiy vositalarni qayta baholashda ishonchli qiymat ma’lumotlariga tayanish, baholash natijalarini tegishli hujjatlar bilan asoslash va tanlangan hisob siyosatiga izchil rioya etish lozim. To‘rtinchidan, ijara operatsiyalarini rasmiylashtirishda shartnoma shartlari, aktivdan foydalanish huquqi, xatarlar va iqtisodiy manfaatlarning taqsimlanishini chuqur tahlil qilish hisob ma’lumotlarining haqqoniyligini oshiradi. Beshinchidan, asosiy vositalarni hisobdan chiqarishda ularning texnik holati, qoldiq qiymati va foydalanishdan chiqarish sabablarini komissiya xulosasi hamda tegishli birlamchi hujjatlar asosida rasmiylashtirish talab etiladi. Bundan tashqari, korxonalarda elektron inventar reyestrlarini joriy etish, inventarizatsiya jarayonlarini muntazam tashkil qilish, moddiy javobgar shaxslar faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish va asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini davriy tahlil qilish tavsiya etiladi. Mazkur chora-tadbirlar aktivlarning saqlanishini ta’minlash, hisob jarayonlaridagi xatolarni kamaytirish, ortiqcha yoki foydalanilmayotgan resurslarni aniqlash hamda boshqaruv qarorlarining iqtisodiy asoslanganligini oshirishga xizmat qiladi. Yakuniy xulosa sifatida ta’kidlash joizki, asosiy vositalar hisobini takomillashtirish faqat hisobvaraqlarda operatsiyalarni to‘g‘ri aks ettirish bilan cheklanmasligi, balki aktivlarning butun foydalanish davrini qamrab oluvchi samarali boshqaruv va ichki nazorat mexanizmlarini shakllantirishga yo‘naltirilishi kerak. Ana shunday kompleks yondashuv korxonalarning mavjud moddiy-texnik salohiyatidan samarali foydalanishiga, moliyaviy hisobotlarning sifatini oshirishga va uzoq muddatli iqtisodiy natijalar barqarorligini ta’minlashga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ismanov, I. N. (2006). Uzoq muddatli aktivlar buxgalteriya hisobining metodologik asoslari [Monografiya]. Fan.
2. Raximova, G. M. (2021). Asosiy vositalar hisobi va auditini MHXS asosida takomillashtirish [Monografiya]. S. R. L. Academic Publishing. ISBN: 978-620-0-62687-5.
3. Kurbanov, Z. N. (2021). Asosiy vositalarning buxgalteriya hisobining dolzarb masalalari. Экономика и социум, (6-1[85]), 752–763.
4. Kudbiyev, D. (2022). Особенности учета основных средств в Узбекистане. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 11, 142–149.
5. Sanokulova, N. (2025). Asosiy vositalar buxgalteriya hisobini takomillashtirish. Ilg‘or iqtisodiyot va pedagogik texnologiyalar, 1(3), 93–99. https://doi.org/10.60078/3060-4842-2024-vol1-iss3-pp93-99
6. O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 13-apreldagi O‘RQ-404-sonli Buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi Qonuni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirining 2024-yil 14-iyundagi 133-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (5-son BHMS) Asosiy vositalar. (Ro‘yxat raqami 3546, 2024-yil 9-avgust). https://lex.uz/uz/acts/-7058293